

Orthography and Reading (Qirā'āt) of Manuscript Arabe 1572a-328c

Marzeyeh Sarvmaily¹ | ZeinabosSadat Hosseini²

1. PhD Student, Department of Quran Science and Hadith, Faculty of Theology and Quranic Studies, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran. Email: m.sarvmaily@gmail.com

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Quran Science and Hadith, Faculty of Theology and Quranic Studies, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran. Email: z.hosseini@umz.ac.ir

Abstract

The Holy Quran, as the most significant sacred text in Islam, has always been the central focus of Quranic and religious studies. Since the revelation of this divine book to the present day, numerous copies of it have been transcribed and documented in various regions of the Islamic world. These manuscripts, which form part of our cultural and religious heritage, are not only significant in terms of content but are also considered valuable as artistic and historical artifacts. A meticulous examination of these manuscripts can provide deeper insights into the history of Quran compilation, transcription, and reading (qirā'āt), as well as the evolution of these processes over time. In other words, physical and material evidence from the early Islamic centuries—especially Quranic manuscripts—provides valuable information for researchers in areas such as the history of Quranic transcription and reading (qirā'āt). Such evidence plays a crucial role in critiquing or reinforcing theories in this field and resolving contradictions in certain Islamic historical accounts. In this context, this research analyzes the manuscript of Arabe 1572a-328c, held in the National Library of France and the University of Birmingham Library. This manuscript is considered one of the oldest Quranic manuscripts written in the Hijazi script and contains passages from several Quranic surahs. By examining various codicological aspects such as script, orthography, the readings, and verse numbering (Adal-āy), this research aims to determine the time and place of transcription of the manuscript by analyzing different codicological features, such as script, orthography, readings, and verse numbering, and to identify the canonical reading close to the era of revelation. The findings, along with carbon-14 dating, indicate that the transcription of this Quranic manuscript dates back to the 1st century AH. While its verse numbering system aligns most closely with the Medinan and Meccan systems, its reading shows the highest similarity to Medinan readers'. Therefore, it can be concluded that this manuscript originally is Medinan, meaning that the features of Medinan codices are more prominently observed in it.

Keywords: Orthography, Verse Numbering (Adal-Ay), Readings (Qirā'āt), Codices, Manuscript Arab 328c-1572a.

Print ISSN: 2008-9430
online ISSN: 2588-4956
<http://homepage:jqst@ut.ac.ir>

Quranic Researches and Tradition

University of Tehran
Faculty of Theology
and Islamic Studies

Cite this article: Sarvmailly, M., & Hosseini, Z. (2025). Orthography and Reading (Qirā'āt) of Manuscript Arabe 1572a-328c. *Quranic Researches and Tradition*, 57 (2), 369-394. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI:<https://doi.org/10.22059/jqst.2025.375076.670328>

Article Type: Research Paper

Received: 14-Apr-2024

Received in revised form: 7-Jan-2025

Accepted: 12-Jan-2025

Published online: 18-Mar-2025

رسم الخط و قرائت نسخه عرب 1572a-328c

مرضیه سرومیلی^۱ | زینب السادات حسینی^۲ ✉

۱. دانشجوی دکترا، گروه الهیات و مطالعات قرآن، دانشکده گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.
رایانامه: m.sarvmaily@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه الهیات و معارف اسلامی مطالعات قرآن، دانشکده گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. رایانامه: z.hosseini@umz.ac.ir

چکیده

قرآن کریم، به‌عنوان مهم‌ترین متن مقدس در اسلام، همواره محور اصلی مطالعات قرآنی و دینی بوده‌است. از زمان نزول این کتاب الهی تا به امروز، نسخه‌های متعددی از آن در مناطق مختلف جهان اسلام کتابت و ثبت شده‌اند. این نسخه‌های خطی که بخشی از میراث فرهنگی و دینی ما هستند، نه‌تنها از نظر محتوا اهمیت دارند، بلکه به‌عنوان آثار هنری و تاریخی نیز ارزشمند به شمار می‌آیند. بررسی دقیق این نسخه‌ها می‌تواند بینش‌های عمیق‌تری درباره تاریخ تدوین، کتابت و قرائت و همچنین تحول این فرایندها در طول زمان ارائه دهد. به عبارت دیگر، شواهد فیزیکی و مادی به جای مانده از قرون اولیه اسلامی به خصوص نسخه‌های قرآن در برخی مباحث تاریخ قرآنی مانند تاریخ کتابت و قرائت قرآن کریم اطلاعات سودمندی را در اختیار محققان قرار می‌دهد که در نقد یا تقویت نظریه‌پردازی در این زمینه و برطرف کردن تناقضات موجود در برخی گزارش‌های اسلامی بسیار راهگشا است. در این راستا پژوهش حاضر با تحلیل نسخه عرب 1572a-328c موجود در کتابخانه ملی فرانسه و کتابخانه دانشگاه بیرمنگام که از کهن‌ترین نسخه‌های خطی نگاشته شده به سبک حجازی به حساب می‌آید و در بردارنده فزاینده‌ای از چند سوره قرآنی است تلاش دارد با توسل به جوانب مختلف نسخه‌شناسی مانند خط، رسم الخط، قرائت و عدالای، زمان و مکان کتابت آن را تعیین و تا حد امکان به قرائت رایج در دوران نزدیک به عصر نزول نیز دست یابد. یافته‌های نسخه‌شناسانه پژوهش و نیز آزمایش کرین ۱۴ حاکی از آن است که تاریخ کتابت این مصحف به قرن اول می‌رسد و نظام عدالای آن، گرچه بیشترین انطباق را با نظام مدنی و مکی دارد اما به لحاظ اختلاف قرائت، بیشترین قرابت را با قرائت قاریان مدنی دارد. در نتیجه می‌توان گفت که مصحف مدنی است به این معنا که ویژگی‌های مصاحف مدنی در آن بیشتر به چشم می‌خورد.

کلیدواژه‌ها: رسم الخط، عدالای، قرائت، مصاحف، نسخه عرب 1572a-328c.

استناد: سرومیلی، مرضیه، و حسینی، زینب السادات (۱۴۰۳). رسم الخط و قرائت نسخه عرب 1572a-328c. پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۵۷ (۲)، ۳۶۹-۳۹۴.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۸ DOI: <https://doi.org/10.22059/jqst.2025.375076.670328>

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۳

انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

مقدمه

مصاحف کهن قرآنی یکی از مهم‌ترین منابع مطالعه تاریخ و کتابت قرآن به شمار می‌آیند به طوری که بررسی و پژوهش در مورد آن‌ها می‌تواند برخی زوایای تاریک در این عرصه را روشن سازد. از این رو، برای تحلیل این شواهد، علوم مختلفی مانند کتیبه‌شناسی، پاپیروس‌شناسی، خط‌شناسی و نسخه‌شناسی^۱ به کار رفته‌است. علم نسخه‌شناسی نه تنها به درک بهتر دوره کتابت یک نسخه کمک می‌کند بلکه امکان تعیین تاریخ و محل تولید و کتابت نسخه به گونه‌ای دقیق‌تر و کامل‌تر را فراهم می‌کند. (دروش، ۱۳۸۰). همچنین این مخطوطات کهن، اسناد و مدارک عینی هستند که می‌توانند نظریه‌پردازی در این حوزه را تقویت و یا مورد نقد قرار دهند؛ زیرا شالوده اصلی این نظریه‌ها بر پایه گزارش‌های اسلامی است که پاسخگوی همه مسائل مربوط به تاریخ قرآن کریم، چگونگی جمع آن نبوده‌اند و نیز در برخی موارد، تناقضات موجود در این گزارش‌ها محققان را با ابهامات جدی رو به رو کرده‌است؛ در نتیجه بسیاری از مستشرقان و قرآن‌پژوهان مسلمان به تحقیق و بررسی نسخه‌های قرآنی از جنبه‌های مختلف پرداختند زیرا نسخه‌های خطی قرآن کریم اطلاعات بسیار ارزشمندی را در زمینه تاریخ کتابت و قرائت قرآن در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. در همین راستا این پژوهش به بررسی و تحلیل ویژگی‌های متنی و تاریخ‌گذاری یکی از مصاحف بسیار کهن قرآنی، مصحف عرب 1572a-328c پرداخته‌است که این امر در نمایان ساختن سیر تحولات قرائت و کتابت قرآن کریم در سبک حجازی در قرون نخستین به ویژه قرن اول نقش بسزایی دارد.

پیشینه تحقیق

محققانی چون فرانسوا دروش^۲ در دو اثر خود «قرآن‌های عصر اموی» و «کتاب سبک عباسی» به نسخه‌شناسی و رسم‌الخط قرآن‌های کهن پرداخته‌است. همچنین بهنام صادقی و محسن گودرزی در مقاله‌ای تحت عنوان «مصحف صنعاء ۱ و مسأله خواستگاه قرآن»^۳، به بررسی لایه‌های زیرین این مصحف پرداخته‌اند. صادقی در مقاله‌ای دیگر با عنوان «مصحف صحابی و قرآن پیامبر (ص)»^۴، لایه‌های زیرین و رویین مصاحف عثمانی و صحابی را بررسی نموده و کریمی نیا نیز در سلسله مقالاتی مصاحف متعدد موجود در موزه ملی ایران، آستان قدس رضوی، آستانه حضرت معصومه (ع) و موزه عراق را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌است؛ به مقالات وی از جمله «مصحف نجف»^۵، «قرآن ۱۲۰۰

1. Codicology

2. Francois Deroche

3. Sadeghi, Behnam and Mohsen Godarzi «Sana 1 and the Origins of the Quran»; Der Islam; (2012)

4. Bergmann, Uwe. and Sadeghi, Behnam. «The Codex of a Companion of the Prophet and the Qur'an of the Prophet»; Der Islam; (2010)

5. «مصحف نجف اشرف»، قرآن کوفی شماره ۱ منسوب به امام علی علیه السلام در نجف اشرف؛ اینه پژوهش؛ شماره ۳، شهریور ۱۴۰۰.

در موزه آستانه حضرت معصومه (ع)»^۶، «قرآن کوفی ۴۲۸۹»^۷، «قرآن کوفی ۴۲۵۱»^۸ و «مصحف ۱۸ مشهد رضوی»^۹ می‌توان اشاره نمود. طیار آلتی قولاج نیز در آثار خود «المصحف الشریف إلی عثمان بن عفان»^{۱۰} (نسخه طویقایی سرای؛ نسخه متحف الآثار ترکیه و الإسلامیه و نسخه المشهد الحسینی) به مطالعه تطبیقی و تحلیل فنی این مصاحف از منظر تاریخ، هنری و ویژگی‌های نگارشی و مادی به ویژه حروف و صفحات این مصاحف پرداخته‌است؛ همچنین وی در «المصحف الشریف المنسوب إلی علی بن ابی طالب»^{۱۱} (نسخه صنعا) ابتدا شرح مختصری از رواج قرآن از طریق نسخ و تحولات مربوط به شیوه نگارش و املائی کلمات و جنبه‌های مادی نسخه‌برداری را مطرح می‌کند و در ادامه ویژگی‌های قرآن صنعا را مورد بررسی قرار می‌دهد. البافلدی نیز در اثر خود تحت عنوان «مصاحف قرآنی اولیه، متن آنها و برگه‌های مینگانا»^{۱۲} از طریق بررسی متنی و با توجه به میزان اعتبار آزمایش کربن ۱۴ در پی دستیابی به تاریخ کتابت مصاحف اولیه از جمله این مصحف است با این وجود به‌طور همه جانبه مورد تحلیل و بررسی قرار نگرفته‌است. مرتضی توکلی در کتاب «ویژگی‌های مصحف اهدایی روسیه به رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران»^{۱۳} به تاریخچه این مصحف، رسم الخط، قرائت و عدالائی آن پرداخته‌است؛ همچنین حمیدرضا مستفید و مرتضی توکلی در اثر خود «مصحف شریف منسوب به امیرالمؤمنین امام علی (ع) نسخه شماره یک مشهد رضوی»^{۱۴} ویژگی‌های ظاهری مصحف، قرائت و فواصل آیات و نیز شکل‌ها و علائم را بیان نموده‌اند.

روش‌شناسی پژوهش

مصحف پاریس-بیرمنگام یکی از نسخه‌های بسیار کهن قرآنی است که تاکنون به صورت مستقل از جنبه‌های مختلف مانند رسم الخط، قرائت، تذهیب و املائی کاتب مورد بررسی قرار نگرفته‌است. پژوهش حاضر سعی دارد با روش تاریخ‌گذاری بر پایه ابزارهای تعیین قدمت مصحف مانند خط‌شناسی،

^۶ قرآن ۱۲۰۰ در موزه آستان حضرت معصومه: قرآنی از عهد مأمون عباسی یا قرن پنجم هجری؛ آینه پژوهش؛ شماره ۴، آبان ۱۳۹۷ش

^۷ قرآن کوفی ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران و دیگر پاره مسروقه آن در موزه پارس (شیراز)؛ آینه پژوهش؛ شماره ۱۸۴، آبان ۱۳۹۹ش.

^۸ قرآن کوفی ۴۲۵۱ موزه ملی ایران: منبعی برای شناخت قرائت معروف وشاذ قرآنی؛ آینه پژوهش؛ شماره ۵، دی ۱۴۰۰.

^۹ مصحف مشهد رضوی؛ قم؛ موسسه آل‌بیت علیهم السلام لإحیاء التراث؛ ۱۴۰۱ش.

^{۱۰} آلتی قولاج، طیار؛ «المصحف الشریف إلی عثمان بن عفان» (نسخه متحف طویقایی سرای)؛ استانبول؛ مکز الأبحاث للتلیخ

و الفنون و الثقافه الإسلامیه، ۲۰۰۷

^{۱۱} «المصحف الشریف إلی عثمان بن عفان» (نسخه متحف الآثار ترکیه و الإسلامیه)؛ استانبول؛ النشریات سیفی کنعان المزید، ۲۰۰۸

^{۱۲} «المصحف الشریف إلی عثمان بن عفان» (نسخه المشهد الحسینی)؛ استانبول؛ مکز الأبحاث للتلیخ و الفنون و الثقافه الإسلامیه، ۲۰۰۹

^{۱۳} «المصحف الشریف المنسوب إلی علی بن ابی طالب» (نسخه صنعا)؛ استانبول؛ مکز الأبحاث للتلیخ و الفنون و الثقافه

الإسلامیه، ۲۰۱۱

^{۱۲} Fedeli, Alba, 2015, «arly Qur'ānic manuscripts, their text, and the Alphonse Mingana papers» held in the Department of Special Collections of the University of Birmingham

^{۱۳} «ویژگی‌های مصحف اهدایی روسیه به رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران»؛ تهران؛ مرکز طبع و نشر قرآن کریم، ۱۳۷۹

^{۱۴} «مصحف شریف منسوب به امیرالمؤمنین امام علی (ع) نسخه شماره یک مشهد رضوی»؛ تهران؛ مرکز طبع و نشر قرآن کریم، ۱۳۹۷

نسخه‌شناسی، آزمایش کربن ۱۴ و نیز مطالعه رسم‌الخط تا حد امکان به زمان کتابت و نوع قرائت این مصحف دست یابد.

معرفی نسخه پاریس-بیرمنگام

مصحف عرب 328، از مصاحف کهن موجود در کتابخانه ملی فرانسه، مشتمل بر پوست‌نوشته‌هایی از چند مصحف است که در این مقاله بخش سوم (عرب 328c) مورد نظر می‌باشد. این مصحف حاوی ۱۶ برگ (۳۲ صفحه) می‌باشد، بر روی پوست کتابت شده و به ترتیب سوره‌های یونس (۳۵-۱۰۹)، هود (۱-۱۱۰)، طه (۹۹-۱۳۵)، انبیاء (۱-۱۱۲)، حج (۱-۷۹) و مؤمنون (۱-۲۷) را در بر می‌گیرد. در میان برگه‌های آن افتادگی‌ها، آسیب‌دیدگی‌ها و همچنین پارگی‌هایی در برخی از برگه‌های آن به چشم می‌خورد. دو برگ دیگر مربوط به این بخش، برگه‌های یک و هفتم موجود در دانشگاه بیرمنگام هستند که به عنوان نسخه 1527a شناخته می‌شوند. جنبه‌های مختلف رسم‌الخط، نحوه تنظیم سطور، شکل نشانه‌گذاری‌ها، سطر بندی صفحات و تذهیبی که در آن به کار رفته نشان می‌دهد پاره‌های دیگر مصحف عرب 328c از نیمه سوره کهف آیه ۱۷ تا ۳۱، اواخر سوره مریم آیات ۹۱-۹۸ و ابتدای سوره طه تا آیه ۴۰ را شامل می‌شود. در نتیجه می‌توان دریافت که این مصحف در ابتدا به صورت قرآن کامل نوشته شده اما با گذشت قرن‌ها، بی‌توجهی در حفظ و نگهداری این میراث ارزشمند و نیز در اثر نقل و انتقال‌ها، بخش عظیمی از این قرآن کهن مفقود شده‌است. همچنین این امکان وجود دارد که بسیاری از برگه‌های آن در لابلاهای مصاحف دیگر جدا افتاده باشند اما تاکنون چند برگه از آن که در دانشگاه بیرمنگام نگهداری می‌شوند یافت شده‌است. همان‌طور که بیان شد در میان بخش‌های باقیمانده این مصحف نیز آسیب‌دیدگی‌ها مشهود است. با این حال، جوهر مورد استفاده برای کتابت آیات قرآن بر روی این پوست برگه‌ها همچنان رنگ و قوام خود را حفظ نموده به طوری که نه تنها آیات، بلکه علامت‌گذاری‌ها، پاک‌شدگی‌ها و نقطه‌گذاری‌های انجام شده توسط کاتب کاملاً واضح و خوانا می‌باشند.

تعلق مصحف به قرن اول هجری

تاریخ کتابت این مصحف به دلایل ذیل متعلق به قرن اول هجری است: (۱) بر روی پوست با جوهر به رنگ قهوه‌ای در قطع عمودی کتابت شده؛ (۲) اندازه تقریبی برگه‌ها ۲۴۵×۳۳۳ سانتی‌متر و تعداد سطور هر صفحه بین ۲۳ تا ۲۶ سطر متغیر است؛ (۳) فاصله بین سطور کم است به طوری که برخی حروف سطر بالا در کلمات سطر بعدی فرو رفته‌اند؛ مانند حرف نون در کلمه «ان عادا» (هود: ۶۰) در سطر ۶؛ (۴) اگرچه کاتب نسخه به سطر بندی صفحات توجه نموده و سعی کرده سطرها را منظم کتابت کند اما به زیبایی و تذهیب اهمیت چندانی نداده‌است؛ (۵) کاتب در صدد بوده در حد امکان از تمام فضای خالی صفحه استفاده کند؛ از این رو، حواشی صفحات بسیار اندک است. (۶) از دیگر ویژگی‌های

این سبک بنا به گزارش ابن ندیم در الفهرست، نگارش الف‌ها به صورت مایل به سمت راست ذکر شده (ابن ندیم، بی‌تا: ۱۶) که در این مصحف مشهود است. ۷) مطابق تقسیم‌بندی شش‌گانه فرانسوا دروش^{۱۵} که انواع شیوه‌های قرآن‌نویسی را با استفاده از ابزارهای تعیین قدمت مصاحف قرآنی مانند مصحف‌شناسی، کربن ۱۴، خط‌شناسی و ... به شش دسته A. B. C. D. E. F تقسیم کرده و زیرگروه هریک را با عددی رومی طبقه‌بندی نموده‌است؛ (دروش، ۱۳۷۹: ۳۱-۳۲) این مصحف را با توجه به ویژگی‌های نگارشی آن می‌توان از دسته A به سبک حجازی ۱ دانست. در سایت کروپوس کورانیکم^{۱۶} نیز سبک کتابت مصحف عرب 1572a-328c حجازی تعیین شده‌است. ۸) از دیگر ویژگی‌های این مصحف که تاریخ کتابت آن را به قرن اول هجری می‌رساند، کتابت نسخه به شیوه «کتابت پیوسته»^{۱۷} است. در این روش که میان کاتبان قرون اولیه رایج بوده‌است کاتب حروف را در یک سطر با فاصله نسبتاً مساوی در کنار هم می‌چیند به همین خاطر مدام مجبور می‌شود کلمه‌ای را بشکند (دروش، ۱۳۹۴: ۴۸) و بخشی از آن را در ابتدای سطر بعدی یا در آغاز صفحه بعد بنویسد که رسمی بسیار کهن در کتابت عربی محسوب می‌شود؛ مانند: «اهلی» (هود: ۴۵) ص ۱۰؛ «کالاعمی» (هود: ۲۴) ص ۸ و «نرزفک» (طه: ۱۳۲) ص ۱۷. ۹) نگارش کلماتی مانند «شیء» (هود: ۴) ص ۶ و «لوطا سیء» (هود: ۷۷) ص ۱۲ با یک الف اضافه به صورت شای و سای. بنابراین، موارد فوق حاکی از آن است که این مصحف در دورانی نزدیک به خلافت عثمان در قرن اول نگاشته شده‌است، زیرا بررسی مصاحف متعلق به قرن دوم به بعد نشان می‌دهد که تذهیب و زیبایی‌نگاری در کتابت نسخه از سوی کاتبان مورد توجه قرار گرفته‌است؛ سطر‌بندی‌ها منظم‌تر و فاصله بین سطرها رعایت شده‌است؛ تعداد سطرهای هر صفحه کم‌تر می‌شود و کاتب از کل فضای برگه برای کتابت استفاده نمی‌کند و نیز در نگارش، الف‌ها متمایل به سمت به راست دیده نمی‌شود؛ از سوی دیگر؛ حذف الف میانی در کلمات کم‌تر می‌شود. به‌علاوه، شیوه نگارش کلمه «شیء» به صورت «شای» تنها در مصاحف حجازی متعلق به قرن اول هجری دیده شده‌است.

رسم الخط

رسم‌الخط یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مصاحف قرآنی است که اطلاعات معتبر و دقیقی از جمله تعیین قدمت مصحف، نوع خط و انتساب آن به منطقه‌ای خاص را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. املائی کلمات در اکثر نسخه‌های کهن باقیمانده از قرون نخستین هجری مطابق با رسم‌الخط عثمانی است مانند حذف و زیادت الف و واو، قطع و وصل، شیوه کتابت همزه و ... (دانی، ۱۴۳۶: ۱۳۴) با این وجود، نمونه‌های متعددی در مصحف‌های قرآنی کهن یافت شده‌است که مطابق با املائی مرسوم به رسم عثمانی کتابت نشده‌اند. نسخه عرب 1572a-328c نیز از این امر مستثنا نیست. این پژوهش،

¹⁵. Francois Deroche (1952-)

¹⁶. <https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts/158/page/73v>

¹⁷. scriptio continua

معیار سنجش رسم الخط این مصحف را رسم عثمانی بر مبنای آنچه در کتب متقدم از جمله مختصر التبیین سلیمان بن نجاح، المقنع دانی و المصاحف سجستانی به عنوان ویژگی های رسم عثمانی گزارش شده است، و نیز مصحف امیری قرار داده است. در جدول ذیل، فهرست کلماتی که مخالف با رسم عثمانی نگاشته شده اند، ذکر شده که نشانگر الگویی است که کاتب نسخه در املا و رسم کلمات از آن پیروی کرده است.

با دقت در این موارد و نیز با توجه به منابع فوق الذکر، املا و رسم کلمات در این مصحف، بیشترین اختلاف را در عدم درج الف میانی کلمات با مصحف عثمانی دارد؛ اختلافات دیگری نیز به چشم می خورد: (۱) عدم کتابت همزه میانی کلمات، (۲) ثبت الف در انتهای برخی کلمات مانند: راوا (یونس: ۵۴) و لذوا (یونس: ۶۰)، (۳) ثبت و عدم ثبت دندان در برخی کلمات، (۴) ثبت یاء به جای الف، مانند کلمه «بلقی» (یونس: ۴۵) و «اجتبه» (طه: ۱۲۲) که در این مصحف با یک دندان اضافه کتابت شده است. این نجاح درباره نحوه کتابت این واژه بیان می کند که اصل آن با رسم یاء و حذف الف به صورت «اجتبه» است که مطابق با صورت نوشتاری آن در این مصحف می باشد. (ابن نجاح، ۱۴۲۳: ۷۸۲-۷۸۱) و (۵) ثبت الف به جای تاء.

دانی در توصیف رسم الخط مصاحف عثمانی از محمد بن عیسی نقل می کند که «فمن ما» فقط در سه آیه به صورت مقطوع نوشته شده است: نساء: ۲۵، روم: ۲۸ و منافقین: ۱۰ (دانی، ۱۴۳۶: ۲۰۳؛ مهدوی، ۱۴۳۰: ۴۳) اما در این مصحف در آیه ۲۱ سوره مؤمنون نیز مقطوع کتابت شده است؛ همچنین «فی ما» در یازده موضع به صورت مقطوع از جمله سوره های انبیاء: ۱۰۲، مائده: ۴۸، انعام: ۱۶۵، زمر: ۳ و ... نگاشته شده است (دانی، ۱۴۳۶: ۶۹ و ۷۲) در حالی که علاوه بر موارد فوق این کلمه در آیه ۹۳ سوره یونس در نسخه عرب 328c نیز به صورت جداگانه ثبت شده است. از این رو، توجه به سبک نگارش نسخه و ترتیب قرارگیری سوره های آن نشان می دهد که کاتب نسخه یکی از مصاحف عثمانی را الگو قرار داده و از روی آن نسخه برداری کرده است. اگرچه در برخی موارد با آنچه موسوم به رسم عثمانی در کتب رسم المصاحف آمده است اختلافاتی به چشم می خورد، اما این احتمال وجود دارد که صاحبان این کتب به این مصحف دسترسی نداشته اند یا در گزارش هایی که از منابع مختلف جمع آوری کرده اند این موارد ذکر نشده است؛ همچنین این احتمال را نیز می توان در نظر گرفت که کاتب نسخه عیناً از نسخه پیشرو رونویسی نموده؛ در این صورت نسخه ای که در اختیار داشته در برخی موارد مانند حذف و اضافه حروفی مانند یاء و الف و نیز وصل و قطع برخی کلمات با دیگر مصاحف عثمانی اختلافاتی داشته است؛ یا اینکه کاتب در حین کتابت چندان تابع قواعد رسم آن مصحف نبوده و تغییراتی را به صلاح دید یا سلیقه خود در نحوه نگارش برخی کلمات اعمال کرده است.

جدول ۱- اختلافات رسم الخط عثمانی و رسم الخط عرب 328c-1572a

سوره / آیه	نسخه عرب 328c	رسم عثمانی	صفحه
یونس: ۳۹	لم یأتهم	لما یأتهم	۱
یونس: ۳۹	تویله	تأویله	۱
یونس: ۴۵	نحشرهم	یحشرهم	۱
یونس: ۴۵	النهر	النهار	۱
یونس: ۴۵	یتعرفون	یتعارفون	۱
یونس: ۴۵	بلقی	بلقاء	۱
یونس: ۴۶	تفعلون	یفعلون	۱
یونس: ۵۴	راو	راوا	۲
یونس: ۵۶	یحیی	یحی	۲
یونس: ۵۸	تجمعون	یجمعون	۲
یونس: ۵۹	حرما	حراما	۲
یونس: ۶۰	لذوا	لذو	۲
یونس: ۶۱	مثقل	مثقال	۲
یونس: ۶۶	تدعون	یدعون	۳
یونس: ۶۷	النهر	النهار	۳
یونس: ۷۱	قل	قال	۳
یونس: ۷۱	مقمی	مقامی	۳
یونس: ۷۱	باییت	بایت	۳
یونس: ۷۳	باییتنا	بایتنا	۳
یونس: ۸۳	لعل	لعال	۴
یونس: ۸۹	لاتبعن	لاتبعان	۴
یونس: ۸۹	سبل	سبیل	۴
یونس: ۹۳	بونا	بوانا	۵
یونس: ۹۳	فیما	فیما	۵
یونس: ۱۰۶	ولاندع	ولاتدع	۶
یونس: ۱۰۷	ولاکشف	ولاکاشف	۶
هود: ۳	اخف	اخاف	۶
هود: ۴	شای	شی	۶
هود: ۵	ثیبهم	ثیابهم	۶
هود: ۱۰	السیئت	السیئات	۷
هود: ۱۲	ترک	تارک	۷
هود: ۱۷	شهد	شاهد	۷
هود: ۱۷	امم	اماما	۷

صفحه	رسم عثمانی	نسخه عرب 328c	سوره / آیه
۷	الاحزاب	الاحزاب	هود: ۱۷
۸	یستویان	یستون	هود: ۲۴
۸	فقال	فقل	هود: ۲۷
۸	اراذلنا	ارذلنا	هود: ۲۷
۸	اتنی	اتنی	هود: ۲۸
۸	مالا	ملا	هود: ۲۹
۸	بطارد	بطرد	هود: ۲۹
۸	خزائن	خذئن	هود: ۳۱
۹	قالوا	قلوا	هود: ۳۲
۹	اجرامی	اجرمی	هود: ۳۵
۹	عذاب	عذب	هود: ۳۹
۹	کالجبال	کالجبل	هود: ۴۲
۹	لاعاصم	لاعصم	هود: ۴۳
۹	قال	وقل	هود: ۴۳
۱۰	ونادی	وندی	هود: ۴۵
۱۰	مدارارا	مدررا	هود: ۵۲
۱۰	بزدکم	بزدکم	هود: ۵۲
۱۰	بتارکی	بترکی	هود: ۵۳
۱۰	بناصیتها	بنصیتها	هود: ۵۶
۱۱	ایام	ایم	هود: ۶۵
۱۱	ثمودا	ثمود	هود: ۶۸
۱۲	فبشرنها	فبشریها	هود: ۷۱
۱۲	قالت	قلت	هود: ۷۲
۱۲	الشی	الشی	هود: ۷۲
۱۲	اواه	اواه	هود: ۷۵
۱۲	لوطاسی	لوطاسای	هود: ۷۷
۱۲	ما اصابهم	ماصیبهم	هود: ۸۱
۱۲	سافلها	سفلها	هود: ۸۲
۱۲	حجاره	حجره	هود: ۸۲
۱۳	المکیال	المکیل	هود: ۸۴
۱۳	المیزان	المیزن	هود: ۸۴
۱۳	آبونا	ابونا	هود: ۸۷
۱۳	اخالفکم	اخلفکم	هود: ۸۸
۱۳	شقاقی	شقی	هود: ۸۹

سوره/آیه	نسخه عرب 328c	رسم عثمانی	صفحه
هود: ۹۳	مکتکتکم	مکانتکم	۱۳
هود: ۱۰۷	فعل	فعال	۱۴
طه: ۱۸	اتوکا	اتوکوا	پ ۱
طه: ۲۲	جنحک	جناحک	پ ۱
طه: ۲۷	لسنی	لسانی	پ ۱
طه: ۳۹	التبوت	التابوت	پ ۱
طه: ۳۹	بالسحل	بالساحل	پ ۱
طه: ۱۸	ایقظا	ایقاظا	ر ۷
طه: ۱۸	ذرعیه	ذراعیه	ر ۷
طه: ۱۸	فررا	فرارا	ر ۷
طه: ۱۹	فئل	قائل	ر ۷
طه: ۱۹	طعما	طعاما	ر ۷
طه: ۲۲	ربعهم	رایعهم	ر ۷
طه: ۲۲	سدسهم	سادسهم	ر ۷
طه: ۲۲	ثمنهم	تامنهم	ر ۷
طه: ۲۲	فلاتمر	فلاتمار	ر ۷
طه: ۲۳	فعل	فاعل	پ ۷
طه: ۲۵	وازدوا	وازدادوا	پ ۷
طه: ۲۹	سرد	سراد	پ ۷
طه: ۲۹	یغثوا	یغاثوا	پ ۷
طه: ۲۹	الشرب	الشراب	پ ۷
طه: ۳۱	اسور	اساور	پ ۷
طه: ۱۰۸	الاصوت	الاصوات	۱۵
طه: ۱۱۰	ولاصیطون	ولایصیطون	۱۵
طه: ۱۲۱	یحصفن	یحصفان	۱۶
طه: ۱۲۲	اجتبیه	اجتبه	۱۶
طه: ۱۲۳	هدی	هدای	۱۶
طه: ۱۳۳	باییه	بایه	۱۷
طه: ۱۳۳	تاتهم	تاتهم	۱۷
طه: ۱۳۳	لما	ما	۱۷
طه: ۱۳۴	لقلوا	لقالوا	۱۷
انبیاء: ۱	حسبهم	حسابهم	۱۷
انبیاء: ۳	لهیه	لاهییه	۱۷
انبیاء: ۵	شعر	شاعر	۱۷

سوره / آیه	نسخه عرب 328c	رسم عثمانی	صفحه
انبیاء: ۷	رجلا	رجلا	۱۷
انبیاء: ۱۱	ظلمه	ظالمه	۱۸
انبیاء: ۱۱	انشنا	انشأنا	۱۸
انبیاء: ۱۸	هوز	هوزا	۱۸
انبیاء: ۱۹	عبدته	عبادته	۱۸
انبیاء: ۷۸	دواد	داود	۲۱
انبیاء: ۳۱	فججا	فجاجا	۱۹
انبیاء: ۳۳	النهر	النهار	۱۹
انبیاء: ۴۱	فحق	فحاق	۱۹
انبیاء: ۴۴	طل	طال	۲۰
انبیاء: ۴۴	اطرفها	اطرافها	۲۰
انبیاء: ۴۷	مثقل	مثقال	۲۰
انبیاء: ۴۸	الفرقن	الفرقان	۲۰
انبیاء: ۵۰	مبرک	مبارک	۲۰
انبیاء: ۵۲	التمثیل	التمائیل	۲۰
انبیاء: ۵۳	ابنا	ابانا	۲۰
انبیاء: ۵۴	ابوكم	اباوكم	۲۰
انبیاء: ۷۰	وردوا	وارادوا	۲۱
انبیاء: ۷۲	نقله	ناقله	۲۱
انبیاء: ۷۳	اقم	اقام	۲۱
انبیاء: ۷۳	واتتا	وايتاء	۲۱
انبیاء: ۷۸	یحکمن	یحکمان	۲۲
انبیاء: ۸۱	عصفه	عاصفه	۲۲
انبیاء: ۸۷	الا	ان لا	۲۲
انبیاء: ۹۰	یسرعو	یسرعون	۲۲
انبیاء: ۹۴	فلاکفرن	فلاکفران	۲۳
انبیاء: ۹۶	بجوج	یاجوج	۲۳
انبیاء: ۹۶	مجوج	ماجوج	۲۳
انبیاء: ۱۰۵	عبدی	عبادی	۲۴
انبیاء: ۱۰۹	توعدن	توعدون	۲۴
انبیاء: ۱۱۱	المستعن	المستعان	۲۴
حج: ۲	سکرا	سکری	۲۴
حج: ۲	بسکرا	بسکری	۲۴
حج: ۵	ترب	تراب	۲۴

سوره / آیه	نسخه عرب 328c	رسم عثمانی	صفحه
حج: ۵	الارحم	الارحام	۲۴
حج: ۵	همده	هامده	۲۴
حج: ۶	یحیی	یحی	۲۵
حج: ۹	ثی	ثانی	۲۵
حج: ۱۱	اصبه	اصابه	۲۵
حج: ۱۱	اصبته	اصابته	۲۵
حج: ۱۱	الخصرن	الخصران	۲۵
حج: ۱۸	الدوب	الدواب	۲۶
حج: ۱۹	هذن	هذان	۲۶
حج: ۱۹	خصمن	خصمان	۲۶
حج: ۱۹	اختصما	أختصموا	۲۶
حج: ۱۹	ثیب	ثياب	۲۶
حج: ۱۹	فی ربهما	فی ربهم	۲۶
حج: ۲۲	اردوا	ارادوا	۲۶
حج: ۲۳	اسور	اساور	۲۶
حج: ۲۳	لبسهم	لباسهم	۲۶
حج: ۲۵	الحرم	الحرام	۲۶
حج: ۲۵	بالحد	بالحاد	۲۶
حج: ۲۶	یونا	یوانا	۲۶
حج: ۲۶	القئمین	القائمین	۲۶
حج: ۲۷	رجلا	رجالا	۲۶
حج: ۲۷	ضممر	ضامر	۲۶
حج: ۳۵	اصبهم	اصابهم	۲۷
حج: ۳۵	المقیمی	المقیمى	۲۷
حج: ۳۶	القنع	القانع	۲۷
حج: ۳۷	ولادموها	ولادماوها	۲۷
حج: ۳۷	هداکم	هدئکم	۲۷
حج: ۴۱	اقموا	اقاموا	۲۸
حج: ۴۵	فکین	فکأین	۲۸
حج: ۴۵	ظلمه	ظالمه	۲۸
حج: ۴۵	خویه	خاویه	۲۸
حج: ۴۶	و	أو	۲۸
حج: ۴۶	اذن	اذان	۲۸
حج: ۴۸	وکین	وکأین	۲۸

سوره / آیه	نسخه عرب 328c	رسم عثمانی	صفحه
حج: ۵۳	والقسیه	والقاسیه	۲۹
حج: ۵۳	شقق	شقاق	۲۹
حج: ۵۶	جنات	جنت	۲۹
حج: ۵۸	هجرؤا	هاجرؤا	۲۹
حج: ۶۶	احیکم	احیاکم	۳۰
حج: ۶۷	نسکوه	ناسکوه	۳۰
حج: ۷۸	جهاده	جهده	۳۱
حج: ۷۹	الزکوا	الزکوه	۳۱
مؤمنون: ۲	صلتهم	صلاتهم	۳۱
مؤمنون: ۷	العدون	العادون	۳۱
مؤمنون: ۹	یحفظون	یحافظون	۳۱
مؤمنون: ۱۳	قرر	قرار	۳۲
مؤمنون: ۱۴	فتبرک	فتبارک	۳۲
مؤمنون: ۱۷	طریق	طرائق	۳۲
مؤمنون: ۱۸	ذهب	ذهاب	۳۲
مؤمنون: ۲۱	من ما	مما	۳۲
مؤمنون: ۲۱	تسیقکم	نسیقکم	۳۲

خطای کاتب و اصلاحات متن

اغلاط کاتب در اغلب نسخه‌های قدیمی به چشم می‌خورد که بسیاری از آن‌ها به مرور زمان توسط مصحح مورد بازبینی و اصلاح قرار گرفته‌اند. یکی از این مصاحف کهن قرآنی مصحف عرب 1572a-328c است که موارد متعددی از خطای کاتب در آن مشهود است و اکثر آن‌ها بدون اصلاح باقی مانده ولی در برخی موارد مصحح یا کاتب بعد از کتابت نسخه متوجه آن شده و خطا را تصحیح نموده‌است. به نظر می‌رسد احتمال اینکه مصحح این اغلاط را اصلاح کرده باشد بیشتر است زیرا رنگ جوهر به کار رفته و نوع قلم متفاوت است و نیز جای پاک‌شدگی‌ها کامل محو نشده و واضح است که نشان از ماندگاری طولانی مدت جوهر دارد؛ همچنین برخی موارد را مصحح نسخه، مطابق با قرائت خود اصلاح نموده‌است.

شایان ذکر است این موارد در چند کتاب قرائت و شواذ جستجو شد، اما قرائتی مطابق با آن یافت نشد. با این وجود، مواردی یافت شد که خطای قطعی کاتب نیستند و می‌توان آن‌ها را به عنوان قرائتی شاذ در نظر گرفت که دانشمندان به آنها دست نیافته و گزارش نکرده‌اند. در جداول ذیل، این نوع قرائت‌های شاذ و نیز خطاهای کاتب و مواردی که اصلاح شده‌اند اما آثار آن قابل مشاهده‌است، دسته‌بندی شده‌اند:

جدول ۲- قرائت‌های شاذ گزارش نشده

تصویر	صفحه	قرائت‌های شاذ	صورت کلمه در مصحف کنونی
	۱	«لم يأتیهم»	«لَمَّا يَأْتِيهِمْ» (یونس: ۳۹)
	۴	«سبیل»	«سَبِيلٌ» (یونس: ۸۹)
	۱۰	«بیزیدکم»	«بِزِدْكُمْ» (هود: ۵۲)
	۱۲	«فبشربها»	«فَبَشِّرْهَا» (هود: ۷۱)
	۱۷	«بما فی الصحف»	«مَا فِي الصُّحُفِ» (طه: ۱۳۳)
	۱۹	«مت افهم»	«مِتَّ فَهَيْمٌ» (انبیاء: ۳۴)
	۲۴	«توعدن»	«تَوَعْدُونَ» (انبیاء: ۱۰۹)
	۲۸	«و اذن»	«أَوْ أَدَانٌ» (حج: ۴۶)
	۲۱	«احرقوه»	«حَرْقُوه» (انبیاء: ۶۸)

جدول ۳- خطاهای اصلاح نشده

تصویر	صفحه	خطاهای کاتب	صورت کلمه در مصحف کنونی
	۲	«أصغیر»	«لَا أَصْغَرَ» (یونس: ۶۱)
	۱۰	«ابی»	«أَبِّي» (هود: ۵۴)
	۱۷	«اتینا»	«ءَاتَيْنَا» (طه: ۲۳)
	۱۷	«ناتینا»	«يَأْتِينَا» (طه: ۱۳۳)
	۱۸	«اترفنهم»	«أَتَرَفْتُمْ» (انبیاء: ۱۳)
	۱۸	«لا یفترون»	«لَا يَفْتُرُونَ» (انبیاء: ۲۰)
	۲۴	«تولاه»	«مَنْ تَوَلَّاهُ» (حج: ۴)
	۳۱	«لفرجوجهم»	«لِفَرَّجُوهُمْ» (مومنون: ۵)
	۳۲	«ضبع»	«صَبْعٌ» (مومنون: ۲۰)
	۳۲	«منها»	«وَمِنْهَا» (مومنون: ۲۱)

جدول ۴- خطاهای اصلاح شده

آیه و سوره	موارد اصلاح شده توسط مصحح یا کاتب	خطاهای کاتب	صفحه	تصویر
هود: ۵	«لَيْسَتُنْخُفُوا»	«لیستخفون»	۶	
هود: ۱۳	«أَمْ»	«الم»	۷	
هود: ۳۸	«تَسْخَرُوا»	«تسخرون»	۹	
هود: ۴۱	«مَجْرِبِهَا»	«مجرسها»	۹	
هود: ۴۳	«قَالَ»	«و قال»	۹	
کهف: ۳۱	«تَجْرِي»	«تجر»	۷پ	
طه: ۳۱	«أَشَدُّ»	«واشدد»	۱پ	
طه: ۱۰۸	«يَوْمَئِذٍ»	«یومائذ»	۱۵	
طه: ۱۲۵	«كُنْتُ»	«كانت»	۱۶	
طه: ۱۳۵	«قُلْ كُلٌّ مَّتْرَبِصٌ»	«قل متربص»	۱۷	
حج: ۱۱	«هُوَ»	«الح»	۲۵	
حج: ۷۵	«النَّاسِ»	«النس»	۳۱	

جدول ۵- موارد اصلاح شده در رسم کهن

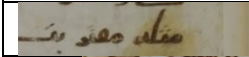
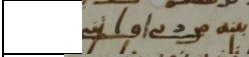
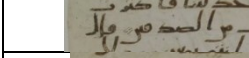
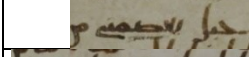
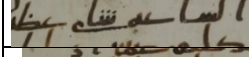
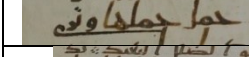
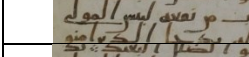
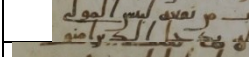
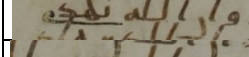
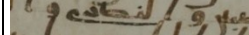
سوره / آیه	موارد اصلاح شده توسط مصحح	صورت کلمه در مصحف	صفحه	تصویر
هود: ۲۸	«من ربی او اتنی»	«من ربی و اتنی»	۸	
هود: ۲۹	«مَالًا»	«ملا»	۸	
هود: ۳۲	«قَالُوا»	«قلوا»	۹	
هود: ۶۵	«أَيَّامٍ»	«ایم»	۱۱	
طه: ۱۲	«طَوَى»	«طاوی»	1r	

موارد مذکور نشان می‌دهد که کاتب در نگارش نسخه سهل انگار بوده. توجه و دقت لازم را نداشته و مرتکب خطاهایی در نگارش برخی کلمات شده است. برخی از این خطاها دستنخورده باقی مانده اما برخی دیگر توسط مصحح نسخه مورد بازبینی و اصلاح قرار گرفته‌اند؛ در تصحیح کلمه «قال» (هود: ۴۳) واو ابتدای آن کمرنگ شده است؛ از آنجایی که الف وسط به آن اضافه شده می‌توان گفت که مصحح سعی داشته این واو را حذف کند. وی همچنین کلمه «ایم» (هود: ۶۵) را با اضافه کردن الف میانی به آن با رسم کامل به صورت «ایام» نوشته و بازنویسی کرده است. همچنین کلمه «الناس» (حج: ۷۵) را که کاتب نسخه با یک دندان اضافه برای الف نوشته، مصحح نسخه الف را روی دندان کشیده و حد فاصلی بین الف و سین قرار داده است.

جالب ذکر است مصحح نسخه در عبارت «مِنْ رَبِّي وَأَتَيْنِي رَحْمَةً» (هود: ۲۸) قبل از واو، یک الف اضافی قرار داده و آن را به زعم خود به صورت «من ربی او اتنی» اصلاح کرده است در حالی که مصحح این عبارت را خطا نموده است و نیز ممکن است قرائت شاذی باشد که مصحح نسخه از آن پیروی کرده است زیرا در کتب قرائت و شواذ چنین قرائتی یافت نشده است؛ از سوی دیگر، وی کلمه «آتئنی» را که کاتب با یک دندان کمتر کتابت کرده خطا به حساب نیاورده است. همچنین برای کلمات «قلوا» (هود، ۲۸)، «قل» (هود: ۳۳) و «ملا» (هود: ۲۹) با جوهر مشکی الف میانی رسم نموده و آنها را با رسم کامل به صورت «قالوا»، «قال» و «مالا» بازنویسی و تصحیح کرده است. این نوع اضافات در نگارش افعال «قالوا» و «قال» در موارد متعددی تکرار شده است. این امر نشان می‌دهد مصحح نسخه، در دوره‌ای می‌زیسته که تحول تدریجی از کتابت مصحف با رسم الخط اولیه به سمت رسم الخطی که نارسایی‌های موجود در رسم عثمانی در نگارش برخی کلمات نسبتاً رفع شده یا حداقل کمتر به چشم می‌خورد رخ داده است؛ به عنوان نمونه، ثبت الف در کلماتی که دارای الف میانی هستند مانند «قال» و کتابت آن به صورت کامل.

این نسخه مانند دیگر نسخه‌های قدیمی قرآنی از سوی مصحح یا شخص دیگری مورد بازبینی قرار گرفته و برخی کلمات را که به مرور زمان محو یا کمرنگ شده‌اند، به قلم دیگر و با جوهری متفاوت عمدتاً به رنگ مشکی اصلاح و بازنویسی نموده است. در ادامه فهرستی از این نوع اصلاحات ذکر شده است.

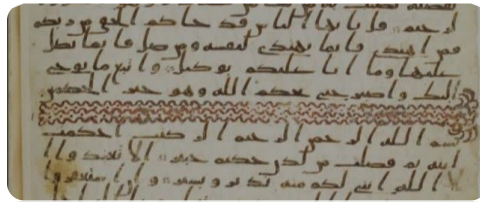
جدول ۶- موارد بازنویسی شده با قلمی دیگر

تصویر	صفحه	موارد بازنویسی شده با قلمی متاخر
	۷	«مِثْلَهُ» (هود: ۱۳)
	۸	«مِنْ رِزْقِي» (هود: ۲۸)
	۹	«قَالَ» (هود: ۳۳)
	۹	«يَعْصُمُنِي» (هود: ۴۳)
	۲۴	«شَيْءٌ» (حج: ۱)
	۲۴	«تَرَى» (حج: ۲)
	۲۵	«الْمَوْلَى» (حج: ۱۳)
	۲۵	«وَأَلَيْسَ» (حج: ۱۳)
	۲۵	«يَهْدِي» (حج: ۱۷)
	۲۵	«وَأَلْتَضَرِّي» (حج: ۱۷)

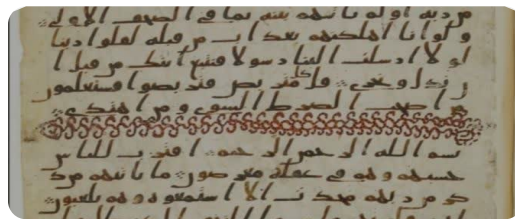
سرسوره‌ها و تذهیب

کتابت مصحف عرب 1572a-328c به صورت ساده و عاری از هرگونه نشانه تذهیب و سرسوره صورت گرفته است. کاتب نسخه هنگامی که نگارش یک سوره به پایان می‌رسد با یک سطر فاصله، نگارش سوره بعدی را آغاز می‌کند و اینگونه برای نشان دادن تمایز میان دو سوره حد فاصلی میان آنها قرار داده است. این امر شیوه‌ای مرسوم میان کاتبان در نگارش قرآن‌های حجازی در دو قرن اولیه به خصوص قرن اول هجری بوده است؛ اما در زمانی متاخر از دوران کتابت نسخه، مصحح نسخه با شخصی دیگر اشکالی را با جوهر قرمز در فضای خالی بین دو سوره ترسیم کرده است. نکته قابل ذکر این است که این اشکال در سرسوره‌های این مصحف مختلف هستند؛ یکی از آنها به صورت نخل گونه رسم شده؛ اشکال بعدی شامل دو خط دارای منحنی‌های ریز موازی یکدیگر کشیده شده و شکل آخر هم حالت منحنی‌هایی به هم پیوسته‌ای دارد که به انتهای آن بوته‌ای گل مانند متصل شده است که نشان می‌دهد این تذهیب نه تنها از جانب کاتب نبوده حتی توسط یک مصحح هم انجام نشده بلکه چندین شخص با سلايق متفاوت آن را ترسیم کرده‌اند با این حال نام سوره و شماره آن ذکر نشده است. برخلاف نسخه‌های 328a,b در این نسخه نشانه‌های تخمیس و تعشیر از سوی مصحح رسم نشده است. پایانه‌های آیات به صورت ساده با چند نقطه در کنار هم علامت‌گذاری شده‌اند. در نتیجه، کاتبان اولیه توجه چندانی به تذهیب و زیبانگاری متن نداشتند، تنها تذهیبی که به کار می‌بردند علامتی‌هایی به اشکال مختلف بود که برای تعیین فواصل آیات ترسیم می‌کردند؛ همچنین سعی

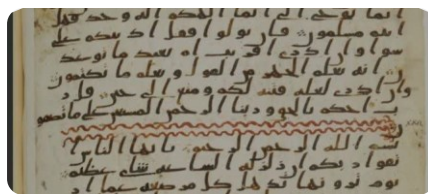
می‌کردند آیات را به صورت پاک‌نویس و یکدست عاری از هر گونه خط‌خوردگی، جای پاک‌شدگی‌ها و حدّ الامکان بدون خطا بنویسند؛ این امر به زیبایی ظاهری مصحف کمک می‌کرد. بنابراین، آنچه برای ایشان اهمیت بیشتری داشت، ثبت و کتابت سوره‌های قرآن بر روی پوست به منظور حفظ و نگهداری عینی آیات قرآن، نظم‌دهی به سوره‌ها، جلوگیری از تحریف، فراموشی کلام وحی و نیز اختلاف نگارشی و قرائی که بیم آن می‌رفت به‌مرور زمان بین اعراب و غیر عرب پدید آید.

شکل ۱- 328c، برگ ۳

شکل ۲- 328c، برگ ۲

شکل ۳- 328c، برگ ۱۲

عدالای

نسخه‌های قرآنی کهن متعلق به قرون اولیه اسلامی دارای علامت جداکننده آیات اند که نمایانگر پایانه آیات است، اما علامت‌های تخمیس و تعشیر در اکثر موارد توسط شخص دیگری در دوره‌ای بعد

از کتابت نسخه با جوهر متفاوت قرار داده شده‌اند. مصحف عرب 1572a-328c نیز این گونه است. کاتب برای جداسازی آیات در این نسخه، از سه ستون موازی موزب دو نقطه‌ای بر روی هم به‌عنوان علامت پایان آیه استفاده کرده‌است. علائم پایانه همه جا به یک شکل دیده نمی‌شود؛ یک؛ در برخی آیات به‌صورت دو ستون عمودی سه نقطه‌ای موازی موزب در کنار هم می‌باشند. دوم؛ در انتهای آیات دیگر به‌صورت دو ستون موزب سه نقطه‌ای و سوم؛ در برخی موارد نیز کاتب نظم میان این ستون‌ها را رعایت نکرده و آنها را نامنظم و گاهی با یک نقطه کمتر یا بیشتر رسم کرده‌است؛ این امر نشانگر آن است که قصد کاتب نسخه از این نشانه‌گذاری‌ها فقط جداسازی آیات و تعیین عدالای نسخه با قرار دادن یک علامت بوده و برخلاف کاتبان قرون دوم و سوم به اینکه چه میزان در زیبایی رسم الخط نسخه تأثیر خواهد داشت، توجهی نداشته‌است در غیر این صورت، علامت خاصی را در نظر می‌گرفت و یا شکل آن را در سراسر نسخه به‌صورت یکسان رسم می‌نمود.

این نسخه عاری از علامت‌های تخمیس و تعشیر برای تقسیم‌بندی آیات نوشته شده‌است حتی برخلاف دیگر نسخه‌های حجازی باقی‌مانده از قرن اول، در دوره‌ای متاخر تقسیم‌بندی آیات با علامت‌های تخمیس و تعشیر مشخص نشده‌اند؛ این احتمال وجود دارد که مصحح نسخه در دورانی می‌زیسته که هنوز تخمیس و تعشیر آیات قرآن مرسوم نبوده‌است. بنابراین، همه این موارد حاکی از نگارش نسخه در قرن اولیه اسلامی است.

در مصاحف باقیمانده از قرون نخستین اختلافاتی در عدد آیات سور دیده می‌شود که نشان می‌دهد کاتب نسخه در تعیین تعداد آیات هر سوره و تقسیم‌بندی آن تابع کدام نظام شمارشی آیات بوده‌است. با این وجود، این اختلافات هیچگونه تأثیری در نص قرآن ندارند. در این مصحف «بسم‌الله» آغازین هر سوره یک آیه به‌حساب آمده به‌جز سوره هود که آیه‌ای جداگانه محسوب نشده‌است. این نشانه‌گذاری‌ها تا حد امکان مشخص می‌کند که نظام شمارشی مد نظر کاتب با کدام یک از نظام‌های عدالای مشهور تطابق بیشتری دارد که عبارتند از:

- (۱) در سوره یونس آیه ۹۶ بعد از کلمه «لَا يُؤْمِنُونَ» ص ۵ علامت پایانه وجود ندارد.
- (۲) کاتب بعد از «مُؤْمِنِينَ» (هود: ۸۶)، ص ۱۳ علامت پایان آیه قرار داده و آن را یک آیه به‌شمار آورده‌است که منطبق با نظام شمارشی مدنی و مکی است (فیروزآبادی، ۱۹۸: ۲۴۶؛ القاضی، بی‌تا: ۱۰۴؛ مخلاتی، ۱۴۱۲: ۲۰۶؛ دانی، ۱۴۱۴: ۱۵۶، عبدالکافی، ۱۴۳۱: ۲۵۸).
- (۳) طه (طه: ۱)، ص 1r علامت پایانه ندارد که منطبق با همه سیستم‌های شمارش به‌جز کوفی است. (دانی، ۱۴۱۴: ۱۸۳)

- (۴) بعد از کلمه «صَدْرِي» (طه: ۲۵)، ص 1v علامت پایانه دیده نمی‌شود؛ همچنین کاتب «فِي أَلِيمٍ» (طه: ۳۹)، ص 1v و «بِالْوَصِيدِ» (کهف: ۱۸)، ص 7r را به‌عنوان پایان آیه نشانه‌گذاری کرده‌است که مطابق با هیچیک از نظام‌های عدالای ذکر شده، نیست.

- (۵) برای عبارت «مَحَبَّةٌ مِّنِّي» (طه: ۳۹)، ص ۱۷ مطابق با نظام‌های بصری و کوفی علامت پایانه قرار داده نشده است. (دانی، ۱۴۱۴: ۱۸۳)
- (۶) بعد از «صَفْصَفًا» (طه: ۱۰۶)، ص ۱۵ نشانه پایان آیه دیده نمی‌شود که برخلاف نظام شمارشی شامی، کوفی و بصری با نظام مدنی و مکی مطابقت دارد (مخلاتی، ۱۴۱۲: ۲۳۴؛ دانی، ۱۴۱۴: ۱۸۳؛ القاضی، بی‌تا: ۱۲۹؛ فیروزآبادی، ۱۹۸۶: ۳۱۰)
- (۷) بعد از «فَتَشَقِي» (طه: ۱۱۷) و «وَلَا تَعْرَى» (طه: ۱۱۸) و نیز «وَلَا تَضْحَى» (طه: ۱۱۹) ص ۱۶ علامت پایان آیه قرار داده نشده است؛
- (۸) کاتب نسخه کلمه «هُدًى» (طه: ۱۲۳)، ص ۱۶ را مطابق با نظام‌های مکی، مدنی، بصری و شامی نشانه‌گذاری کرده است؛
- (۹) «ذِكْرِي» (طه: ۱۲۴) و نیز «صَنَّكَأ» (طه: ۱۲۴)، ص ۱۶ را پایان آیه به حساب آورده است.
- (۱۰) کلمه «لَا يَضْرُكُم» (انبیاء: ۶۶)، ص ۲۱ به عنوان پایان آیه نشانه‌گذاری نشده است که با نظام‌های مکی، مدنی، شامی و بصری مطابقت دارد (دانی، ۱۴۱۴: ۱۸۷؛ شگری، ۱۴۳۳: ۱۵۸)؛
- (۱۱) بعد از «فُعَلِيْنَ» (انبیاء: ۷۹) ص ۲۲ نیز علامت پایان آیه ترسیم نشده است که منطبق با هیچ‌یک از نظام‌های عدالائی نیست؛
- (۱۲) در سوره حج، بعد از کلمه «وَالْجُلُودُ» (حج: ۲۰)، ص ۲۶ علامت پایانه وجود ندارد که مطابق با نظام‌های عدالائی به جز کوفی می‌باشد (دانی، ۱۴۱۴: ۱۸۹؛ القاضی، بی‌تا: ۱۲۸؛ فیروزآبادی، ۱۹۸۶: ۲۳۲؛ مخلاتی، ۱۴۱۲: ۲۴۱؛ شگری، ۱۴۳۳: ۱۵۸)
- (۱۳) «الْحَرِيقِ» (حج: ۲۲)، ص ۲۶ نشانه پایانه وجود ندارد؛
- (۱۴) کلمات «تَمُودُ» (حج: ۴۲)، ص ۲۸ منطبق با نظام شامی نشانه‌گذاری نشده است (دانی، ۱۴۱۴: ۱۸۹؛ القاضی، بی‌تا: ۱۲۸؛ فیروزآبادی، ۱۹۸۶: ۲۳۲؛ مخلاتی، ۱۴۱۲: ۲۴۱)
- (۱۵) «لُوطٍ» (حج: ۴۳)، ص ۲۸ به عنوان پایان آیه نشانه‌گذاری نشده‌اند که بر طبق با نظام‌های شامی و بصری می‌باشد؛ (القاضی، بی‌تا: ۱۲۸؛ مخلاتی، ۱۴۱۲: ۲۴۱؛ فیروزآبادی، ۱۹۸۶: ۲۳۲)
- (۱۶) کلمه «مُيَبِّنٌ» (حج: ۴۹)، ص ۲۹ پایان آیه به شمار نیامده است؛
- (۱۷) در سوره مؤمنون کاتب نسخه کلمه «سَيِّئَاتٍ» (مؤمنون: ۲۰)، ص ۳۲ را به عنوان پایان آیه مشخص کرده است که منطبق با هیچ‌کدام از نظام‌های شمارشی ذکر شده نیست.
- بنابراین، بررسی نشانه‌های پایانه، تعداد آیات سوره‌های مصحف عرب 1572a-328c و نیز مقایسه آن با سیستم‌های مختلف عدالائی حاکی از آن است که عدالائی این نسخه بیشترین قرابت را به ترتیب با نظام‌های مدنی و مکی دارد.

اختلاف قرائت

اختلاف قرائت در مصاحف کهن قرآنی به دلیل نداشتن نقاط اعجام و اعراب همواره به چشم می‌خورد به این معنا که قرائت‌های مختلفی را از این مصاحف می‌توان برداشت کرد. لازم به ذکر است این اختلافات در قرائت متن هیچ‌گونه تغییر یا تفاوتی را ایجاد نکرده است به جز در چند مورد محدود که نحوه نگارش کلمه متفاوت است، مانند تبدیل یک حرف به حرفی دیگر در کلمه «شُرکائهم/شُرکاوهم» اگرچه این اختلافات باعث تغییراتی در نحوه قرائت کلمه شده‌اند اما در مفهوم و معنای عبارت تغییری ایجاد نکرده‌اند. مصحف مذکور مانند دیگر مصاحف کهن متعلق به قرون اولیه عاری از نقاط و نشانه‌های اعراب است و توسط شخصی دیگر نیز اعراب‌گذاری نشده است اما در مورد نقاط اعجام باید به این نکته اشاره کرد که علاوه بر نقطه‌هایی که کاتب نسخه با توجه به صلاح‌دید خود یا به پیروی از نگارش مرسوم در زمان وی بر روی برخی از حروف به خصوص تاء، نون، ذال و ظا قرار داده است، فرد دیگری نیز برخی حروف را به شیوه خود نقطه‌گذاری نموده است؛ در نتیجه با بررسی مواضع اختلاف قرائت در این نسخه کهن می‌توان دریافت که این مصحف به لحاظ رسم الخط و قرائت به کدام یک از مکاتب قرآنی نزدیکتر است. موارد اختلاف قرائت مصحف عرب 1572a-328c مورد بررسی قرار گرفته است که در جدول زیر قابل مشاهده می‌باشد.

جدول ۷- مطابقت مواضع اختلاف قرائت مصحف عرب 1572a-328c با قرائت حفص از عاصم

صفحه	آیه و سوره	حفص از عاصم	مصحف عرب 1572a-328c	مطابقت قرائت	تصویر
۱	یونس: ۴۵	يَحْشُرُهُمْ	نحشرهم	قاریان سبعه و نیز ابو جعفر، خلف و یعقوب	
۲	یونس: ۵۸	يَجْمَعُونَ	تجمعون	ابن عامر، ابو جعفر و رويس (محمد بن متوکل)	
۳	یونس: ۶۶	يَدْعُونَ	تدعون	الامام علی بن ابی طالب و ابی عبدالرحمن سلمی	
۱۱	هود: ۶۸	تَمُودًا	ثمود	کسلی، اعمش و باقون به جز یعقوب و حمزه و حفص بن سلیمان	
۷پ	کهف: ۲۶	وَلَا يَشْرِكْ	ولا تشرك	ابن عامر	
۱۷	طه: ۱۳۳	لَمْ تَأْتِهِمْ	لم تأتهم	ابن یعمر	
۲۱	انبیاء: ۷۸	داود	داود	روایت هاشم از ابن عامر	
۲۶	حج: ۱۹	أَخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ	أختصما فی ربهما	از قرائت شواذ که توسط ابی البرهم نقل شده است	
۳۲	مؤمنون، ۲۱	تُسْفِكُمْ	تسيفکم	ابو جعفر	

منابع جدول: الفراء، ۱۳۷۴: ۴۶۹؛ سجستانی، ۱۴۲۷: ۴۷۴؛ ابن نجاح، ۱۴۲۳: ۸۷۱؛ معصراوی، بی‌تا: ۵۹۱ و ۲۱۵ و ۵۸۷؛ ابن جزری، بی‌تا: ۲۸۹ و ۲۸۵؛ ابن ابی نصر الکرمانی، بی‌تا: ۳۱۵ و ۳۲۶ و ۴۶۹؛ دانی، ۱۹۳۰: ۱۵۳؛ دانی، ۱۳۸۳، ۱۱۵؛ خاروف، ۱۴۳۷: ۲۱۴-۲۱۵ و ۲۲۹ و ۳۴۳ بررسی موارد اختلاف قرائت در مصحف عرب 1572a-328c با در نظر گرفتن مواردی که در کتاب‌های قرائات و شواذ یافت نشد و نیز ملاحظه کلمه داود که در این مصحف هم به صورت دواود (انبیاء: ۷۸) ص ۲۱ و هم داود (انبیاء: ۷۹) ص ۲۲ نوشته شده، دو احتمال را به وجود می‌آورد: (۱) خطای کاتب باشد زیرا وی در آیه ۷۹، این کلمه را به صورت «داود» نوشته است در حالی که در مصحف توبینگن ص ۴۴ و مصحف ویتزیستین ۱۹۱۳ ص ۷۱۲۵ در هر دو آیه به صورت «دواود» نگارش شده است؛ (۲) قرائتی محلی و شاذ باشد که کاتب نسخه از آن پیروی کرده است زیرا در صورتی، قرائت مصحف می‌تواند مختص شام باشد که در اکثر موارد، ویژگی‌های مصاحف شامی را دارا باشد. افزون بر این، رسم ابراهیم به صورت «ابرهیم» و داود به صورت «دواود» در چندین مصحف کهن دیده شده است که نشان می‌دهد این نوع رسم در میان مصاحف آن زمان رایج بوده و مختص منطقه‌ای خاص نبوده است در نتیجه این احتمال نیز تقویت می‌شود که هشام (م ۲۵۴ق)، روایت خود را بر پایه املاهای مصاحف قرآنی پایه‌گذاری کرده باشد؛ بنابراین، نمی‌توان بدون در نظر گرفتن موارد دیگر، تنها به علت وجود این نوع رسم در مصحفی آن را شامی نامید. به علاوه، برخی دیگر از ویژگی‌های رسم الخطی این مصحف که در رسم الخط مصاحف مورد اختلاف است مانند حذف الف میانی در کلمات «یقتلون» (حج: ۳۹) ص ۲۸؛ «دفع الله» (حج: ۴۰) ص ۲۸؛ «لامنتهم» (مؤمنون: ۸) ص ۳۱ و «یضعف لهم العذاب» (هود: ۲۰) ص ۸ طبق گزارش‌های ذکر شده مطابق قرائت قاریان اهل مدینه است، (ابن نجاح، ۱۴۲۳: ۸۷۷-۸۷۸، ۸۸۶، ۶۸۱) نشان می‌دهد قرائت این مصحف به ترتیب به قرائت قاریان مدینه از جمله ابوجعفر یزید بن قعقاع و شام یعنی ابن عامر نزدیک‌تر است. همچنین با توجه به اینکه نزدیکی مصحف شام به مصحف مدینه باعث شده قرائت ابن عامر تا حد زیادی به قرائت نافع مدنی نزدیک بوده و در بسیاری از اختلافات در کنار هم قرار گیرد و نیز با در نظر گرفتن این نکته که در برخی موارد پیروی ابن عامر از مصحف شام ثابت نشده است (پاکتچی، ۱۳۹۹: ۱۰۵۹) می‌توان به این نتیجه رسید که قرائت این مصحف بیشترین قرابت را به قرائت قاریان مدینه دارد. از سوی دیگر، علاوه بر مبحث قرائت به لحاظ رسم الخط نیز احتمال اینکه این مصحف از مصاحف مکی باشد اندک است زیرا دانی یکی از ویژگی‌های مصاحف مکی را کتابت عبارت «أُولَمْ يَزِ الَّذِينَ» (انبیاء: ۳۰) بدون واو معرفی می‌کند (دانی، ۱۴۳: ۱۰۴) که با این مصحف مطابقت ندارد.

نتایج

تحلیل و بررسی مصحف عرب 1572a-328c نشان می‌دهد که:

۱. ویژگی‌هایی مانند کتابت قرآن بر روی پوست در قطع عمودی؛ عاری از هرگونه نشانه تهذیب و سرسوره؛ نگارش الف‌ها به صورت مایل به سمت راست؛ «کتابت پیوسته» و شیوه نگارش «شیء» به صورت «شای» نشان می‌دهد این مصحف در دورانی نزدیک به خلافت عثمان در قرن اول نگاهشته شده است.

۲. رسم الخط این مصحف در اکثر موارد مطابق با رسم الخط عثمانی است؛ با این وجود، نمونه‌های متعددی یافت شد که مطابق با املائی رسم عثمانی کتابت نشده‌اند. این اختلافات بیشتر در عدم درج الف میانی کلمات است.

۳. موارد متعدد خطای کاتب نشان می‌دهد کاتب در نگارش برخی کلمات مرتکب سهو و خطا شده است؛ اکثر آن‌ها بدون اصلاح باقی مانده و در برخی موارد تصحیح شده است. احتمال اینکه مصحح این اغلاط را اصلاح کرده باشد بیشتر است. همچنین در این نسخه، برخی کلمات به قلم دیگر و با جوهری متفاوت اصلاح و بازنویسی شده است.

۴. کتابت این مصحف عاری از نشانه‌های تهذیب و سرسوره صورت گرفته است. اما در زمانی متأخر، مصحح نسخه اشکالی را با جوهر قرمز در فضای خالی بین دو سوره ترسیم گردیده است که چندین شخص با سلاقی متفاوت آن را رسم کرده‌اند با این حال نام سوره و شماره آن را ذکر نشده است.

۵. کاتب در این نسخه برای جداسازی آیات، از علامت پایان آیه استفاده کرده اما عاری از علامت‌های تخمیس و تعشیر نوشته شده است؛ بررسی نشانه‌های پایانه، تعداد آیات سوره‌های مصحف مذکور و نیز مقایسه آن با سیستم‌های مختلف عدالائی حاکی از آن است که عدالائی این نسخه بیشترین قرابت را به ترتیب با نظام‌های مکی و مدنی دارد.

۶. بررسی مواضع اختلاف قرائت با توجه به مواردی که در کتاب‌های قرائت و شواذ یافت نشد و نیز برخی ویژگی‌های رسم الخطی این مصحف که طبق گزارش‌های ذکر شده مطابق قرائت قاریان اهل مدینه است، نشان می‌دهد قرائت این مصحف به قرائت قاریان مدینه از جمله ابوجعفر یزید بن قعقاع و شام یعنی ابن عامر نزدیک‌تر است. همچنین با توجه به نزدیکی مصحف شام به مصحف مدینه که باعث شده قرائت ابن عامر تا حد زیادی به قرائت نافع مدنی نزدیک باشد و در برخی موارد پیروی ابن عامر از مصحف شام ثابت نشده است می‌توان به این نتیجه رسید که قرائت این مصحف بیشترین قرابت را به قرائت قاریان مدینه دارد.

منابع

- قرآن کریم (۱۹۲۴م). مصحف القاهرة یا المصحف الأمیری. چاپ اول: جمع و رتب فی المطبعه الأمیریہ ببولاق.
- مصحف عرب 1572a-328c. کتابخانه دانشگاه بیرمنگام و کتابخانه ملی فرانسه.
- ابن جزری، ابو الخیر محمد (بی‌تا). النشر فی القراءات العشر. تصحیح علی محمد الضباع. بیروت: دارالفکر للطباعه. بی‌تا.
- ابن نجاح، ابی داود سلیمان (۱۴۲۳ق). مختصر التبیین لهجاء التنزیل. تحقیق: احمد بن احمد ب معمر شرشال. عربستان: مجتمع للملك فهد لطباعه المصحف الشریف بالمدينه المنوره.
- ابن ندیم (بی‌تا)، الفهرست، بیروت، دارالمعرفه
- ابن ابی نصر الکرمانی، ابی عبدالله (بی‌تا). شواذ القراءات. تحقیق شمران العجلی. بیروت: موسسه البلاغ.
- آلتی قولاج، طیار (۲۰۰۷). المصحف الشریف إلى عثمان بن عفان (نسخه متحف طویقابی سراى). استانبول: مرکز الأبحاث للتاریخ و الفنون و الثقافه الإسلامیه.
- _____ (۲۰۰۸). المصحف الشریف إلى عثمان بن عفان (نسخه متحف الآثار التركیه و الإسلامیه). استانبول: النشریات سیفی کنعان المزید.
- _____ (۲۰۰۹). المصحف الشریف إلى عثمان بن عفان (نسخه المشهد الحسینی). استانبول: مدکز الأبحاث للتاریخ و الفنون و الثقافه الإسلامیه.
- _____ (۲۰۱۱). المصحف الشریف المنسوب إلى علی بن أبی طالب (نسخه صنعا). استانبول: مدکز الأبحاث للتاریخ و الفنون و الثقافه الإسلامیه.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۹). ابن عامر. دائره المعارف بزرگ اسلامی. جلد ۹. تهران: انتشارات مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- توکلی، مرتضی (۱۳۷۹). ویژگی‌های مصحف اهدایی روسیه به رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران. تهران: مرکز طبع و نشر قرآن کریم.
- خاروف، محمدفهد (۱۴۳۷ق). المیسر فی القراءات العشر المتواتره من طریق طیبه النشر و القراءات الاربع الشاذه و توجیہا. بیروت: دار ابن کثیر.

دانی، ابو عمرو اندلسی (۱۴۱۴ق). البیان فی عدّ آی القرآن. تحقیق غانم قدوری الحمد. الكويت: مركز المخطوطات و التراث و الوثائق.

_____ (۱۹۳۰م). التیسیر فی القراءات السبع. تصحیح ارتوبرتزل. استانبول: النشریات الاسلامیه.

_____ (۱۴۳۶ق). المقنع فی معرفه مرسوم مصاحف اهل الامصار. تحقیق بشیر بن حسن حمیری. بحرین: دار البشائر الإسلامیه.

_____ (بی تا). المقنع فی رسم مصاحف الأمصار مع کتاب النقط. تحقیق: محمد صادق قمحاوی. قاهره: مکتبه الکلیات الأزهریه.

_____ (۱۳۸۳ش). قرائت های هفتگانه. ترجمه محمدرضا حاجی اسماعیلی. تهران: انتشارات سروش.

دروش، فرانسوا (۱۳۹۴ش). قرآن های عصر اموی. ترجمه مرتضی کریمی نیا و آلاء وحیدنیا. تهران: هرمس.

_____ (۱۳۷۹ش). سبک عباسی قرآن نویسی تا قرن چهارم هجری. مترجم پیام بهتاش. تهران: نشر کارنگ.

_____ (۱۳۸۰ش). داستان پیدایش نسخه و نسخه شناسی. مترجم: ع. روح بخشان. نامه بهارستان. شماره اول. بهار-تابستان. ۵۷-۶۶.

سجستانی، ابی بکر عبدالله بن سلیمان (۱۴۲۷ق). المصاحف. کویت: موسسه غراس للنشر و التوزیع و الدعايه و الاعلان.

سلیمان بن نجاح، ابوداود (۱۴۲۳ق). مختصر التبیین لهجاء التنزیل محقق احمد بن احمد شرشال. مدینه: مجمع الملك فهد لطباعه المصحف الشريف.

شکری، احمد خالد (۱۴۳۳ق) المیسر فی علم عدای القرآن. المدینه المنوره: مرکز الدراسات و المعلومات القرآنیه بمعهد الإمام الشاطبی.

عبدالكافی، ابو القاسم عمر بن محمد (۱۴۳۱ق). عدد سور القرآن و آیاته و کلماته و حروفه و تلخیص مکيه من مدنيه. تحقیق: خالد حسن ابوالجود. قاهره: مکتبه الإمام البخاری للنشر و التوزیع.

فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب (۱۹۸۶م). بصائر دوی التمییز. تحقیق: محمد علی النجار. قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه.

فراء، یحیی بن زیاد (۱۳۷۴ق). معانی القرآن. قاهره. دارالکتب المصریه.

قاضی، عبدالفتاح بن عبد الغنی بن محمد (بی‌تا). البدور الزهره فی القراءات العشر المتواتره من طریق الشاطیبه و الدرّی. بیروت: دارالکتب العربیّه.

_____ (۱۳۷۵ق). بشیر الیسر شرح ناظمه الزهره فی علم الفواصل. قاهره: الرهیئه العامه لشؤون المطابع الأمیریّه.

کریمی‌نیا، مرتضی (۱۴۰۱ش). مصحف مشهد رضوی. قم: موسسه آل بیت علیهم السلام لإحیاء التراث.

_____ (۱۴۰۰). قرآن کوفی ۴۲۵۱ موزه ملی ایران: منبعی برای شناخت قرائات معروف و شاذ قرآنی. آینه پژوهش. شماره ۵. ۴۹-۵.

_____ (۱۴۰۰). «مصحف نجف اشرف». قرآن کوفی شماره ۱ منسوب به امام علی علیه السلام در نجف اشرف. آینه پژوهش. شماره ۳. ۱۱۹-۱۶۲.

_____ (۱۳۹۹ش). قرآن کوفی ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران و دیگر پاره مسروقه آن در موزه پارس (شیراز). آینه پژوهش. شماره ۱۸۴. ۱۱۱-۱۷۷.

_____ (۱۳۹۷ش). قرآن ۱۲۰۰ در موزه آستان حضرت معصومه: قرآنی از عهد مأمون عباسی یا قرن پنجم هجری. آینه پژوهش. شماره ۴. ۸۷-۹۶.

مخلاتی، رضوان بن محمد بن سلیمان (۱۴۱۲ق). القول الوجیز فی فواصل الکتب العزیز علی ناظمه الزهره. تحقیق: عبد الرزاق علی موسی. المدینه المنوره: مطابع الرشید.

معصراوی، احمد عسی (بی‌تا). الکتامل المفصل فی القراءات الاربعه عش. قاهره. دارالامام الشاطبی. مهدوی، ابوالعباس احمد بن عمار (۱۴۳۰ق). هجاء مصاحف الأمصار. تحقیق حاتم صالح الضامن. الامارات. دار ابن جوزی.

مستفید، حمیدرضا و توکلی، مرتضی (۱۳۹۷). مصحف شریف منسوب به امیرالمؤمنین امام علی (ع) نسخه شماره یک مشهد رضوی. تهران: مرکز طبع و نشر قرآن کریم.